# ھۈلاكۇخان ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكى

يۈسۈپجان ياسىن

شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن غەربتە ئالتۇن تاغقىچە، شىمالدا بايقال كۆلىدىن جەنۇبتا گوبى چۆللۈكىگىچە بولغان كەڭرى موڭغۇل يايلىقىدا، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھەربىي قۇللۇق تۈزۈمىدىكى قۇدرەتلىك موڭغۇل خانلىقى باش كۆتۈرۈپ چىقتى.

شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ خانلىق ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتتى. سىرتقا قارىتا ھەربىي كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى قوللىنىپ، 1218 ـ يىلىدىن 1233 ـ يىلىغىچە 1 ـ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشنى ①؛ 1236 ـ يىلىدىن 1242 ـ يىلىغىچە 2 ـ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشنى ②، 1253 ـ يىلىدىن 1259 ـ يىلىغىچە 3 ـ قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشنى ئېلىپ بېرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، ئوتتۇرا ئاسىيا ④، غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپانىڭ بىر قىسمىنى ئىستىلا قىلدى. ئىستىلا قىلىنغان زېمىندا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ «ئالتۇن ئوردا خانلىقى» ③، «موغۇلىستان خانلىقى» ⑤، «تۆمۈرىلەر ئىمپېرىيىسى»، «موغۇل ئىمپېرىيىسى» ⑥، «سەئىدىيە خانلىقى» ⑦ قاتارلىق موڭغۇللار ۋە موڭغۇل نەسلىدىكىلەر قۇرغان خانلىق، ئىمپېرىيىلەر قۇرۇلدى. 1252 ـ يىلى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرى قاراقۇرۇمدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ تولۇيخاننىڭ چوڭ ئوغلى مۆڭكەخاننى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورلۇقىغا كۆتەردى.

مۆڭكەخان تەختكە چىققاندىن كېيىن بىر تەرەپتىن ئىمپېرىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆزىگە قارشى كۈچلەرنى تازىلاشقا كىرىشىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنىسى ھۈلاكۇخاننى 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا قوماندان قىلىپ، غەربتىكى «ئابباسىيلار خەلىپىلىكى» نى بويسۇندۇرۇشقا بۇيرىيدۇ.

شۇۋەجىدىن 1253 ـ يىلى قاراقۇرۇمدىن سەپ تارتىپ چىققان ھۈلاكۇخان 1255 ـ يىلى ماۋرا ئۇننەھر رايونىدىكى سەمەرقەنتكە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بوۋىسى چىڭگىزخان دەۋرىدە خۇراسانغا ھاكىملىققا تەيىنلەنگەن ئارغۇن بىلەن بۇخارا، خارازىم، خوجەنت (ھازىرقى لېنىنئاباد شەھىرى)، شاش، پەرغانە، ئوترار، بالاساغۇن، قەشقەر (قىزىلئوردو)، خوتەن ۋە سەمەرقەنت قاتارلىق جايلارغا ھاكىملىققا تەيىنلەنگەن مەسئۇد بەگ ([illegible]) نىڭ خىزمىتىنى

كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە قوشۇننى تەرتىپكە سېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن بىر يىلچە تۇردى. 1256 - يىلى ھۇلاكۇخان كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىكى مەۋلەھىدىلەر ئېلىگە يۈرۈش قىلدى. موڭغۇل قوشۇنى بۇ خانلىق تەۋەسىگە كىرگەندىن كېيىن يول بويى قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى قىرىپ، قالغانلارنى ئەسىر ئالدى. «مەۋلەھىدىلەرنىڭ موڭغۇللارغا قارشى تۇرغان 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى يوقىتىپ، 128 شەھەرنىڭ قەلئەسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، پادىشاھ خورشاھنى ئەسىرگە ئالدى. ھۇلاكۇخان پادىشاھ پادىشاھنى ئۆز قولى بىلەن چېپىپ تاشلىدى.» ھۇلاكۇخان مەۋلەھىدىلەرنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ 37 پادىشاھى مۇستەسىمگە، چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى ھۇلاكۇخانغا ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمەي خانلىق تەختىنى ئۆتكۈزۈپ بەر دەپ ئەلچى ئەۋەتكەن. ئەلچىلەر مۇستەسىمنىڭ ئەل بولمايدىغانلىقى، بەلكى موڭغۇللارغا قارشى ئاخىرقى قىنىققىچە كۈرەش قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئېلىپ كەلدى.

شۇنىڭ بىلەن ھۇلاكۇخان 1257 - يىلى 97 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئابباسىلار خەلىپىلىكىگە يۈرۈش قىلدى. ئەمما باغداتقا ھۇجۇم قىلماي، بۇ شەھەرنى 7 ئاي مۇھاسىرىگە ئېلىپ، خەلىپىلىككە ئەل بولۇش ئۈچۈن مۇھلەت بەردى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ۋەزىر باغداتنى ۋەيرانچىلىقتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، بىر قىسىم ئەمەلدارلار مەسلىھەتلىشىپ، موڭغۇللار باغداتنى ئىگىلەشتىن ئىلگىرى ھۇلاكۇخانغا «ئون مىڭ مىسقال ئالتۇن، يۈز ئات ... يۈز مىلتىق ئەۋەتىپ»⑧، موڭغۇللارنىڭ قايتىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلدى.

پادىشاھ (خەلىپە) مۇستەسىم ھۇلاكۇخانغا ئەلچىلەردىن «مەن مۆڭكەخان بىلەن دوست، خانغا بىزنىڭ بۇ تەرەپلەر لازىم ئەمەس سىز ئەمدى يانىسىڭىز»⑨ دېگەن مەزمۇندا مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. ھۇلاكۇخان بولسا كەلگەن ئەلچىلەرگە: «مەن شۇنچە ئۇزۇن يولنى بېسىپ كېلىپ، چوڭ بىر خەلىپىلىكنى كۆرمەي يانامدىم»⑩ دەيدۇ ھەمدە مۇھاسىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، باغدادقا دەرھال ھۇجۇم باشلايدۇ. «ھۇلاكۇخان باغدادنى ئىشغال قىلىپ، ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ 37 - خەلىپىسى مۇستەسىم ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ ئاغزىغا ئالتۇن، كۈمۈشنى ئېرىتىپ قۇيۇپ ئۆلتۈردى. نەتىجىدە 522 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ دۆلەت سەلتەنىتىنى ۋە سۆلەت ھەشەمەتلىرىنى خۇددى چاڭ - توزاڭدەك بىتچىت قىلدى. ئۇلارنىڭ مەخپىي - ئاشكارە مۈلۈك - خەزىنىلىرىگە، يۇرت - مەملىكەتلىرىگە ئىگە بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ھۇلاكۇخان

ئابباسىلار ئەۋلادى قايسى جايدا بولسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئىزدەپ تامامەن يوق قىلدى. ئىلگىرى ئابباسىلار خەلىپىلىرى ئۆز خەلىپىلىكىدىكى بىر قانچە مىڭ ئابباسىلارنى خەلىپىلىككە زىيان سالىدۇ ياكى خەلىپىلىك داۋاسى قىلىدۇ دېگەن بانالار بىلەن زىندان - تۈرمىلەرگە تاشلىغانىدى، بەلكى ئۇلارنىڭ بىر مۇنچىسى زىندانلاردا تۇغۇلۇپ، شۇ جايدا ئۆسكەنىدى. ھۇلاكۇخان ھەتتا ئۇلارنىمۇ ھەممىسىنى پۈتۈنلەي يوق قىلدى.»[10] ھۇلاكۇخان باغدادقا باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن نۇرغۇن كۆركەم بىنالارنى ۋە بىر قىسىم قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى بۇزۇپ - چېقىپ، 80 مىڭ كىشىنى قىرغىن قىلغان.

ھۇلاكۇخاننىڭ غەربىي ئاسىيادا كېڭەيمىچىلىك قىلىۋاتقان دەۋرى دەل[11] يېڭىدىن قۇرۇلغان مىسىر «مامۇرۇق سۇلتانلىقى»[12] نىڭ قۇدرەت تېپىۋاتقان دەۋرىگە توغرا كەلدى. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىش زۆرۈركى، ھۇلاكۇخان 1253 - يىلى قاراقۇرۇمدىن يولغا چىققاندا ئابباسىلار خەلىپىلىكىنى بويسۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. ئەمما خەلىپىلىك بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۇلاكۇخاندا قاھىرەنى پايتەخت قىلغان مامۇرۇق سۇلتانلىقىنىمۇ بويسۇندۇرۇش ئىستىكى تۇغۇلغان، لېكىن بۇ قېتىم ئۇ ئارزۇيىغا يېتەلمىگەن.

ھۇلاكۇخان باغدادنى ئىگىلىگەندىن كېيىن (1258 - يىلى)، غەربكە يۈرۈش قىلىپ، سۈرىيە زېمىنى ئىچىدىكى فېئوداللىق تۈزۈمدىكى كىچىك بەگلىكلەرنى بويسۇندۇرۇپ، دەمەشققىچە باردۇ. مۇشۇ ۋاقىتتا مامۇرۇق سۇلتانلىقىنىڭ دائىرىسى ھازىرقى سۈرىيە، لىۋان، مىسىر، ئىئوردانىيە، پەلەستىن، لىۋىيە ۋە يەمەن قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

1259 - يىلى موڭغۇللار دەمەشقتىن قاھىرەگە قاراپ ئاتلىنىپ ئايزارۇ دېگەن جايغا كەلگەندە مامۇرۇق سۇلتانلىقى قوشۇنىنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىشقا كۆزى يەتمىگەن ھۇلاكۇخان قوشۇنىنى باشلاپ تەبرىس شەھىرىگە چېكىنىدۇ ۋە مۇشۇ شەھەرنى پايتەخت قىلىپ، شەرقتە خۇراساندىن غەربتە سۈرىيىگىچە، شىمالدا ئامۇ دەريا بويلىرىدىن جەنۇبتا ئەرەبىستانغىچە بولغان رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ئېلخانىلار خانلىقى» نى قۇرىدۇ[13].

ئايزارۇ ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ھۇلاكۇخان قايتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى قوزغاشقا پېتىنالمايدۇ. 1265 - يىلى 48 يېشىدا ئۆلىدۇ.

ئىزاھلار:

① 1 ـ قىسىملىق ھەربىي يۈرۈشكە چىڭگىزخان رەھبەرلىك قىلغان. بۇ قېتىم ئىدىقۇت خانلىقى (850 — 1218)، قارا خانىلار سۇلالىسى (856 — 1219)، قاراقىتان خانلىقى (1132 — 1218) ۋە خارازىم خانلىقى (1171 — 1221) بويسۇندۇرۇلغان.

② 2 ـ قىسىملىق ھەربىي يۈرۈشكە باتۇخان، گۈيۈكخان ۋە مۆڭگەخان قاتارلىقلار رەھبەرلىك قىلغان. بۇ قېتىم «ئىدىل بۇلغار خانلىقى» (750 — 1400) بويسۇندۇرۇلغان، ھازىرقى پولشا، ۋېنگىرىيە، ئاۋستىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ زېمىنلىرى ئىگىلەنگەن.

④ 1242 ـ يىلى ئىدىل دەرياسى بويىدىكى ساراي شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ، ئالتۇن ئوردا خانلىقى قۇرۇلغان. بۇ خانلىق 1338 ـ يىلى تۆمۈر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان.

③ بۇ يەردە كەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا يەنى شەرقتە خىنگان تاغلىرىدىن غەربتە كاسپىي دېڭىزىغىچە، شىمالدا ئالتۇن تاغلىرىدىن جەنۇبتا كوئىنلۇن تاغلىرىغىچە بولغان دائىرە كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

⑤ 1348 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈر تەرىپىدىن ئالمالىقنى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلغان خانلىق بولۇپ، 1514 ـ يىلى سەئىدخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان.

⑥ 1526 ـ يىلى بابۇر تەرىپىدىن كابۇلنى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلغان. 1764 ـ يىلى ئەنگلىيە تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان.

⑦ 1514 ـ يىلى سەئىدخان تەرىپىدىن يەركەننى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلغان. 1682 ـ يىلى غالداننىڭ ياردىمى بىلەن ئاپپاق خوجا ئاغدۇرۇپ تاشلىغان.

⑧ ⑨ ⑩ موللا مىرسالىھ كەشغەرى: «چىڭگىز نامە».

⑪ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدىيە».

⑫ 1250 ـ يىلدىن 1517 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

⑬ «جۇڭگو قەدىمكى زامان تارىخى».

(ئاپتور: شىنجاڭ داشۆ تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى)